



Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philosophical Sciences. Vol. 2(88)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філософські науки. Вип. 2(88)

ISSN: 2663-7650

UDC 140.823.2:378.013.73

DOI 10.35433/Philosophical Sciences.2(88).2020.113-122

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР КОНФЛІКТОГЕННОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ РАКУРС

М. П. Препотенська*

Статтю присвячено дослідженню феномену толерантності у дискурсивних практиках внутрішнього і зовнішнього діалогу та в сучасному медіа-просторі. Виявлено такі межі толерантності, за якими вона здатна перетворюватися у свою протилежність: витіснення внутрішнього конфлікту та псевдо-толерантність у маніпулятивному впливі. Встановлено, що однією з меж толерантності виступає також конформізм, який тільки "приміряє одяг" толерантності, а в дійсності є її симулякром і виявляє безпринципність тих співрозмовників, які ігнорують прояви зла та неправди з боку опонента заради самозбереження. Продемонстровано, як в сучасній медіа-комунікації нарощується конфліктогенність шляхом інноваційних ІКТ, які, розпалюючи риторику ворожнечі, розгортають перманентні батли мережевих ботів і тролів. Зазначено, що даний процес потребує інформаційної альтернативи: морального цензурування та творення духовно збагачених інформаційних ресурсів. Стверджується, що віртуальна комунікація, як і живе спілкування, потребує високого рівня емоційного інтелекту співрозмовників, коректного ставлення до опонентів та поміркованого мислємовлення. Виявлено, що надмірна толерантність у соціальних макровимірах в наш час антропологічної кризи, глобалізації, інформатизації та віртуалізації життя перетворюється у свою протилежність, призводячи до асоціальних явищ за умови потурання девіантній поведінці певних верств населення. З'ясовано, що захищені окремими законами про толерантність відносно себе з боку держави, деякі представники соціальних меншин періодично виявляють асоціальні наміри та ігнорують правовий порядок держав. Вочевидь політика толерантного мультикультуралізму переживає кризу в наш час і потребує всебічної кореляції заради істинної толерантності в суспільстві. Враховуючи те, що загалом сучасне людство і, зокрема, учнівська молодь занурені у конфліктогенний простір віртуальної комунікації, нагальним завданням сьогодення постає необхідність інноваційної освіти у сфері еристики. Широке включення еристики в освітні програми надасть реальні перспективи виховання навичок критичного мислення і толерантності учасників освітнього процесу та всебічних соціальних практик сьогодення.

Ключові слова: толерантність, межі толерантності, конфліктогенність, внутрішній діалог, зовнішній діалог, медіа-простір, еристика

* Доктор філософських наук, професор кафедри філософії
(Національний технічний університет України "КПІ ім. Ігоря Сікорського", м. Київ, Україна)
gautama05@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5601-7472

TOLERANCE AS A FACTOR OF CONFLICT: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE

M. P. Prepotenska

The article is devoted to the study of the phenomenon of tolerance in the discursive practices of internal and external dialogue and in the modern media space. The limits of tolerance by which it is able to turn into its opposite, such as the displacement of internal conflict and pseudo-tolerance in manipulative influence, have been identified. It has been established that one of the limits of tolerance is also conformism, which only "tries on the clothes" of tolerance, but in reality is its simulacrum and reveals the unprincipledness of those interlocutors who ignore the manifestations of evil and untruth on the part of the opponent for self-preservation. It is demonstrated how in modern media communication conflict is increased through innovative ICTs, which, inciting the rhetoric of hatred, deploy permanent battles of network bots and trolls. It is noted that this process requires an information alternative: moral censorship and the creation of spiritually enriched information resources. It is argued that virtual communication, like live communication, requires a high level of emotional intelligence of interlocutors, correct attitude towards opponents and moderate thinking. It is revealed that excessive tolerance in social macro-dimensions in our time of anthropological crisis, globalization, informatization and virtualization of life turns into its opposite, leading to antisocial phenomena under the condition of indulging in deviant behavior of certain segments of the population. It was found that protected by certain laws on tolerance towards themselves by the state, some representatives of social minorities periodically show antisocial intentions and ignore the legal order of states. Obviously, the policy of tolerant multiculturalism is experiencing a crisis in our time and needs a comprehensive correlation for the sake of true tolerance in society. Given the fact that modern humanity in general and, in particular, students are immersed in the conflict-generating space of virtual communication, the urgent task today is the need for innovative education in the field of heuristics. The broad inclusion of heuristics in educational programs will provide real prospects for the education of critical thinking skills and tolerance of participants in the educational process and comprehensive social practices of today.

Key words: *tolerance, limits of tolerance, conflict potential, internal dialogue, external dialogue, media space, eristics*

Постановка проблеми. Ми живемо в епоху перманентних соціальних катаклізмів, гібридних воєн, зіткнень кардинально протилежних позицій у медіа-просторі та навали спаму і заангажованих меседжів у Мережі. В цій атмосфері час пригадати пафос толерантності – як світогляду, політики і практики терпимості до ближнього свого. Адже саме не-терпимість, незгода і ворожість соціальних гравців мікро-і-макро-рівнів породжують як побутові лайки, так і глобальні конфлікти сьогодення. Проте, на наш погляд, й сама толерантність може ставати викликом і каталізатором ворожості. Оскільки сучасний інформаційний простір вочевидь заповнено мовою ворожості, тому актуальним завданням постає осмислення толерантності в

індивідуальному та суспільному вимірах.

Серед чисельних визначень суті толерантності приєднаємося до тих, що відштовхуються від етимології слова. Латинське "tolero" перекладається буквально як "тримати", "терпіти", "нести" (якусь важку ношу, і тому – терпіти). Англійське "tolerance" доповнюється предикатом "припускати". У французів поняття має відтінок значення поваги до свободи іншого, в іспанців – здатність визнавати чужі переконання, у китайців бути толерантним означає залишатися великодушним, а в арабів – виявляти співчуття. Ці приклади долають стереотип щодо суто медичного походження поняття толерантності, де воно тлумачиться в імунному контексті, а абсолютна

толерантність організму знаменує собою летальність. Проте, незважаючи на таке специфічне використання поняття в окремій сфері, воно підкидає слушну ідею, що існує перспектива надмірності у властивостях, яка за певних обставин стає руйнівною силою. Також зазначимо, що поняття толерантності використовується і в математиці, де воно символізує рефлексивні, симетричні відношення величин. Цей нюанс може бути також досить знаковим для розгляду перспектив симетричного діалогу.

У рефлексії щодо толерантності треба враховувати, що історично сформувалися певні "етапи осмислення толерантності: міфологічний, античний, релігійний, реформаторський, секулярний, науково-суспільний" [1: 284]. Проте на будь-якому з етапів вочевидь присутні комунікант та реципієнт, які входять у взаємодію. Тому найбільш актуальним підходом, на нашу думку, буде розгляд проблем толерантності через сталі комунікативні дискурси: внутрішній діалог, міжособистісний діалог та медійний вимір спілкування.

Аналіз досліджень і публікацій.

Оглядаючи соціально-філософські та філософсько-комунікативні засади толерантності, ми знаходимо потужну рефлексію з цього приводу майже в усіх провідних мислителів. Від Сократа, Платона, Аристотеля, Сенеки, Цицерона йдуть традиції розгляду мистецтва переконання і мистецтва толерантного спілкування, з продуманими аргументами і дотриманням поваги до опонентів, обґрунтування цінності пошуку істини всупереч софістичним хитруванням, де співрозмовник зневажався, виступаючи "предметом" впливу. Доречно пригадати видатний кантівський моральний імператив, розмисли Гегеля про діалектику і логіку, які повинні існувати у людській взаємодії на базі розуму, а не хибних

емоцій, заклик Ф. Бекона долати "ідолів" розуму заради чистоти мислення, гуманні педагогічні настанови Ж.-Ж. Руссо про намагання бачити в людині, в дитині, зокрема, не ціль примусового виховання, а людину, до якої потрібно шукати продуманий індивідуальний підхід. Персоналізм М. Бердяєва, філософська антропологія М. Шелера, праці В. Соловйова, І. Львіна, Е. Фромма просякнуті ідеями гуманного ставлення до себе, до інших і до світу загалом. Відзначимо й аксіологічні настанови Г. Маркузе і Пітера П. Ніколсона про цінність "мети-в-собі" та "блага-в-собі", що затверджували багатовимірність людської особистості й необхідність самоповаги та терпимості до ближніх.

Важливу грань у контексті толерантності обґрунтовано в екзистенційно-феноменологічному підході (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс): філософи зазначали, що у спілкуванні з іншим кожний співрозмовник сприймає свого комуніканта саме як "Іншого", себто, "іншість", "інакшість" є спільним фактором для співрозмовників, тож, шкодячи Іншому, ми шкодимо самим собі.

Макрорівень толерантності, який особливо актуалізувався в умовах мультикультуралізму (Європа) і політики "плавильного казана" (США) та становлення ліберальної демократії на тлі нарощування міждержавних, міжрелігійних, міжетнічних конфліктів, поставив перед філософією та всією гуманітаристикою завдання створити нову методологічну стратегію толерантності. Її ефективним втіленням можна вважати, зокрема, німецьку комунікативну філософію – етику дискурсу, обґрунтовану в роботах

К.-А. Апеля та Ю. Габермаса. Вчені визначили необхідність широкого публічного простору для громадського суспільства, аби громадяни мали змогу широко й відкрито обговорювати

нагальні проблеми соціального життя. Учасники комунікативної дії мають бути вільними від політичного шантажу, маніпуляцій і заборон та дотримуватися взаємоповаги, толерантності. За цих умов народжується "резервуар простих взаємодій" [2] – безпосередній активізм громад, що суттєво впливає на загальнодержавні процеси. Вже на початку ХХІ ст. стало очевидним, що толерантність повинна бути певним чином лимітована у налагодженні комунікації з фанатичними носіями агресивних ідей і радикальних рухів [3], що мистецтву толерантності треба вчити змалку [4], а терпимість у світі з глибокими протиріччями має "дуже суперечливу територію між простим терпінням і прийняттям інших" [5].

Мета статті. Незважаючи на велику увагу до проблем толерантності, залишається поки що мало розробленою тема когнітивно-екзистенційних меж толерантності, які в постмодернову епоху мозаїчної культури і пост-правди стають тригерами комунікативних трансформацій та згодом – передумовою соціальних перетворень. Отже, окреслимо значення толерантності у комунікативних дискурсах як терпимість до чужої думки і до загальної інакшості оточення чи окремих його представників. Визначимо, як саме дискурсивна толерантність виявляє свої межі та переходить за них, перетворюючись у протилежне.

Виклад основного матеріалу.
Межі толерантності у внутрішньому діалозі. Внутрішній діалог (авторефлексія) кожної людини являє собою першопочатковий дискурс комунікації з собою і світом. Це можуть бути слова, фрази, ідеї, переконання, адресовані начебто уявному співрозмовникові, своєму "іншому Я", alter ego. Механізм внутрішнього мислемовлення багато у чому залишається загадковим й мало

дослідженим досі, зокрема, у площині філософії, хоча в історії науки присутня низка поглядів на те, з ким саме "розмовляє" людина у просторі внутрішнього світу. Здебільшого психологи характеризують процес як роботу свідомості і самосвідомості у форматі автокомунікації, де "спілкуються" голоси суб-особистостей. Найбільш конструктивним засобом раціонального упорядкування зазначеного дискурсу виступає психосинтез. Спираючись на класичні традиції психосинтезу Р. Асаджолі, Том Йоуменс пропонує навіть 12 спеціальних технік для вдосконалення внутрішнього діалогу й тим самим – для загального вдосконалення людини в її самооцінці та життєвих цілях [6]. Схожі поради, особливо у сенсі "розтотожнення" особистості зі своїми морфологічними вимірами у внутрішньому діалозі, знаходимо у вченні Г. Гурджієва [7]. Найбільш популярну систему роботи з внутрішнім діалогом демонструє система НЛП, на основі котрої вже розроблено тисячі ремейків. Широко відомо, що серцевиною НЛП для саморозвитку є позитивне твердження, афірмація, яка вербалізує та візуалізує суть провідної мети [8].

Слід також пригадати й логотерапію В. Франкла, де внутрішній діалог тлумачиться, як "найінтимніша розмова" з совістю чи навіть із самим Богом [9]. Зрештою, в усіх названих посиланнях екстраполюється думка про те, що внутрішній діалог вартий окремої уваги та вимагає свідомого позитивного конструювання.

Проте майже кожна людина періодично сперечається сама з собою і входить у внутрішній конфлікт зі своїм "іншим Я" та ігнорує ресурси позитивної трансформації. Інколи причинами можуть бути низький рівень емоційного інтелекту, психологічна безграмотність, або навіть звичка до інвективної

поведінки на кшталт ролі Жертви. У такому випадку вочевидь внутрішній конфлікт, внутрішня не-толерантність виринає назовні й екстраполюється у незадоволення іншими та світом. Окремим моментом подібного сценарію є засіб психологічного захисту – *витіснення* (репресія) негативного змісту внутрішнього діалогу, яке ще з часів З. Фрейда тлумачиться як примусове видалення зі сфери свідомого тяжких думок та переживань шляхом "забування" або перемикання уваги на інші сфери [10]. Але необміркована травмуюча ситуація продовжує жити у підсвідомому та закономірно викликає спалахи компенсаторної агресії суб'єкта.

Отже, внутрішній діалог потребує зусиль задля позитивної трансформації та побудови конструктивних стосунків і комунікації людей. Наголосимо ще раз, що ігнорування чи витіснення внутрішнього конфлікту не може бути ефективним засобом його подолання, оскільки паростки конфлікту рано чи пізно проростають назовні, і такого роду "толерантність" до своїх внутрішніх проблем їх ніяк не вирішує. Зауважимо, що опція витіснення нерідко перекидається й на міжособистісну комунікацію.

Толерантність у міжособистісному діалозі. Діалог – основна форма спілкування людей, який займає майже 80 % життєвого часу, здавна ставав предметом філософських міркувань. Ще в античності діалог розглядався як провідний спосіб обміну думками і знайдення істини, де можливі не тільки щира комунікація, а й маніпулятивний вплив, зокрема, софістичний. Протягом століть у філософії складалася ціла теорія діалогу – діалогіка, основні ідеї котрої доречно згадати. Йдеться насамперед про ставлення до іншого не як до засобу досягнення власних цілей, а як

до повноцінного суб'єкта, відповідно проголошується цінність рівноправного відкритого діалогу. Яскраво про це писав М. Бубер, підкреслюючи, що тільки у спілкуванні на рівні "Я – Ти" на відміну від безособистісного "Я – Воно" людина по-справжньому зустрічається з Іншим і розгортає інтерсуб'єктивність. В іншому разі один із співрозмовників може просто удавати участь в діалозі, а насправді – нав'язувати власний монолог, здійснювати своєрідне вербальне і психологічне насилля: "Замаскований монолог – це дискусія для самомилування, заради самоствердження, де кожний вважає себе абсолютною та законною величиною, а іншого – відносною та сумнівною" [11].

Цей аспект варто враховувати у контексті ін-толерантності. Адже часто-густо порушення толерантності пов'язується суто з агресивними меседжами. Проте навіть такі досить поширені речі, як невміння чи небажання слухати і монологізм промовців, засвідчують відхилення від толерантних, етичних норм. Тому в освітніх курсах з психології і риторики вкрай важливо вчити не тільки красномовно говорити, а й активно, неупереджено слухати. Активне слухання зрештою – це такий прояв толерантності, який забезпечує "єдину у світі розкіш – розкіш людського спілкування", кажучи словами А.-С. Екзюпері. Тоді може втілюватися навіть "магія слова", яку П. Флоренський тлумачив як процес *каріокінезису*, коли змістовні, духовні й проникливі слова, думки «входять» в іншу людину та породжують "дроблення сенсів", нові й нові асоціації та відкриття, акумулюючи почуття і розум [12]. Про це писав і М. Бахтін: "...при зустрічі з іншим дух виявляє свої межі та ущільнюється в душу, ...інші дарують мені мене як щось ціле і

визначене" [13: 80]. В такому діалозі, можна сказати, вмикається поліфонія "голосів" світу, і люди здатні оперувати інтелектом, смислами та емоціями на базі власного досвіду й усього засвоєного ними культурного надбання.

Проте зазвичай на заваді повноцінного діалогу стоять комунікативні бар'єри, які люди не завжди усвідомлюють. Дратуючими факторами можуть ставати імідж, вік, статус, національність співрозмовника, гендерна належність, манера говорити і багато чого іншого, що здатне викликати спонтанну неприязнь. Існують й архетипові конфлікти у родинних стосунках, в етнічних групах, субкультурах, в буденних ситуаціях натовпу, черг, занадто довгого очікування тощо. Якщо внутрішнє незадоволення не береться під контроль, межі толерантності помітно порушуються. Додамо до цього також широко відомий у психології "трикутник Карпмана", згідно якому людина періодично грає маніпулятивні ролі: Переслідувач, Рятівник або Жертва [14]. У цьому випадку корекція спілкування в бік толерантності може здійснюватися за умови високого рівня емоційного інтелекту співрозмовників, досягнення деструктивної ролівої ситуації та мотивації для її зміни.

Але існує й інша межа толерантності, що виявляється у спілкуванні конформістів. Люди, які бояться конфліктів і не вміють ефективно сперечатися, грають у толерантність, намагаючись нейтралізувати будь-які гострі ситуації, аби не сваритися й не витратити нерви. Звісно, існують "спекулятивні" теми розмов на кшталт політики чи релігії, де дійсно, істину зазвичай вкрай складно відшукати, тому ігнорування подібних тем інколи стає найкращим виходом з суперечки. Проте й у

принципових питаннях конформісти зазвичай виявляють надмірну "толерантність", "нейтралітет", обходячи власні думки і настрої, а інколи – й гідність. Про такий підхід сказав М. Уолцер як про "милостиву байдужість до відмінностей" під девізом: "нехай цвітуть усі квіти" [15: 25]. Тож дуже тонкою є межа між толерантністю та її порушенням у деяких ситуаціях: соціальної несправедливості, образ, аморальної поведінки, маніпулятивного впливу. У разі конформізму й удаваної байдужості про толерантність не йдеться, адже це насправді – "вбивча" байдужість, хибна толерантність. Отже, доходимо думки, що вочевидь у контексті толерантності надважливим є аксіологічний аспект. Можуть бути розбіжними цінності особи, але вічні цінності, де на першому місці стоїть цінність життя, вимагають активного ставлення до себе, інколи – й виборювання. Проблема – у зрушенні вічних цінностей для багатьох сучасників, які перебувають у полоні цінностей хибних. Особливо гостро це виявляється у сучасному медіа-просторі, де толерантність давно стала анахронізмом.

Проблеми медіа-толерантності. З розвитком ЗМІ та Інтернету комунікація зазнала кардинальних змін у бік конфліктогенності. Назвемо тільки деякі чинники: інформаційна атака, можливість глобального спілкування, але й можливість глобальних маніпуляцій, фейк-ньос і спам, миттєвість і лаконізм повідомлень, розгортання соціальних мереж та потенційних міжконтинентальних контактів для кожного користувача, конкуренція медіа за новизну і сенсаційність, безсоромне втручання рекламних повідомлень у будь-які медіа-наративи тощо. Здається, сьогодні нічого неможливо утаїти, але водночас інколи складно досягнути, де

правдиві повідомлення, а де – брехня, замаскована під правду. Недарма наша епоха вже отримала додаткову метафоричну назву Пост-правда. Боротьба за владу на світовій арені, у кожній країні, регіоні та місцевості, повсюдне втілення принципу "розділяй та володарюй", відповідне поділення електорату на "за" і "проти" наповнюють інформаційний світ вибухами ненависті, нескінченим брудом у показових суперечках прихильників тих чи інших сил. Як не сумно, але треба констатувати, що й сучасна журналістика здебільшого стала комерційним товаром, тож безоглядно вірити слову з газети, екрану ТБ чи монітора ПК не варто. У медіа-просторі панують нескінченні сутички, словесні баталії, що підігруються і спонсоруються господарями ботоферм, рушіями подій. Як слушно зазначає А. Кулик, спостерігається "цілий пласт негативних явищ, зокрема, можливості безневинно та анонімно критикувати, поливати брудом, ображати людину по той бік монітора, виявляти різні типи кібербулінгу" [16].

Можна помітити своєрідну ланцюгову реакцію в інтерактивній комунікації, коли певні подія або меседж чіпляють за живе користувачів, і вони наче заряджаються й заражаються енергією агресії, ресентименту, нарощують специфічну абсцентну, обсесивну лексику. Нерідко бурхливі лайки в Мережі являють собою штучно створений шум, який сьогодні іменують влучним англіцизмом *Нуре*. Окрім цього, вже напрацьована низка комунікативних маніпулятивних технологій: розпалювання ботами і троями ворожнечі, або навпаки – створення штучного ажіотажу, удаваних прихильностей: *клікбейкинг* (слова і фрази у заголовках, що одразу б'ють по почуттях), *астротурфінг*

(творення штучної масової підтримки ідеї чи персони), *сокнаппетінг* (нарощування ажіотажу), *холіварінг* (перепалка з опонентами у режимі нон стоп). Говорити про толерантність начебто зайве при наявності тотальної риторики ворожості. Проте методами гальмування конфліктності можуть стати не менш продумані мережеві матеріали іншого ґатунку.

Зазначимо, що останнім часом у Мережі поширюється феномен блогерства. Багато хто з блогерів має сміливість висловлювати власні, незаангажовані ідеї та дотримуватися при цьому культурних норм, толерантності, хоча, звісно, є й протилежні приклади. Не завадило б розробникам ресурсів ввести хоч якісь обмеження на агресію. На телебаченні і радіо "запікують" нецензурні вирази, в ЮТубі, Фейсбуці, Інстаграмі "забанюють" матеріали, які вочевидь пропагують, насильство, ксенофобію і закликають до терористичних дій, проте окремі меседжі з низькою лексикою продовжують вільно гуляти просторами Інтернету, виховуючи при тому молодь – міленіумів і покоління Z, які зростають разом з Інтернетом і сприймають мережеві тексти як само по собі зрозуміле, як буденний взірць комунікації. Недарма вживання мату у безпосередньому спілкуванні людей на наших очах долає табуїзованість та стає чи не пересічним засобом зв'язку слів у реченнях.

Отже, медіапростір потребує чесної журналістики, неупереджених матеріалів, можливостей толерантного діалогу. Необхідно певним чином гальмувати порушення цензурної мови та очевидні прояви булінгу, мобінгу, тролінгу, агресивні меседжі. Це ставить ребром питання цензури, а вона у свою чергу може поставити під сумнів право на свободу слова. Тому "чищення" медіа-простору заради більшої

толерантності – дуже непроста задача для спеціалістів різних сфер, політиків, журналістів, блогерів.

Еристика як освітня потреба часу. Нагальною потребою постає в системі освіти створення спецкурсів з протидії медіа-маніпуляціям задля виховання критичного, аналітичного мислення 3 давніх часів розвитку гуманітаристики в класичних університетах у системі тривіуму і квадвіуму наук викладали риторичку та її складову – еристику, мистецтво суперечки. Незважаючи на майже вікову перерву у навчанні риторички на теренах нашої країни, як і в інших державах, що були республіками СРСР, протягом останніх років предмет, хоч і повільно, але поступово повертається у навчальні програми закладів вищої освіти, шкіл і гімназій. Еристика чітко розділяє технології переконання на "дозволені" та "недозволені" прийоми, етичні та маніпулятивні. Доречно пригадати деякі правила еристики: правило Сократа (став влучні питання замість прокламацій), правило Паскаля (виявляй повагу до опонента і до себе), правило Гомера (вибудовуй аргументи у траєкторії сильний – слабкий – найсильніший аргумент). Толерантна суперечка передбачає подібні знання і навички, холодний розум, контроль над емоціями, вміння йти на поступки, а головне – бачити в опоненті не ворога, а людину з протилежними поглядами, яка має законне право на власну думку.

Додамо до цього й деякі алгоритми трансформації конфліктних ситуацій у толерантне спілкування: уникати хибних узагальнень (на кшталт виразу "ти – як усі"), прямих обвинувачень ("з твої провини..."), не грати у мовчанку або пряму обструкцію. Слід свідомо вибирати стратегії поведінки: відхід від конфлікту, співпрацю або компроміс. І хоча конфлікт – закономірне і навіть місцями необхідне виявлення діалектичної

природи світу і людини, його болісні й небезпечні моменти можна і потрібно перетворювати у конструктивне толерантне спілкування.

Висновки. У своїй науковій розвідці ми розглянули когнітивно-екзистенційні межі толерантності у таких комунікативних дискурсах, як внутрішній діалог, міжособистісне спілкування і медіа-вимір комунікації. Визнали певні межі толерантності, парадокс переходу толерантності у байдужість чи приховану агресію, коли моральний вияв перетворюється в аморальний. У дискурсі внутрішнього діалогу такими стають явища внутрішнього конфлікту та його ігнорування або витіснення, що породжують міжособистісні компенсаторні колізії. У міжособистісному діалозі межі толерантності маркуються через маніпулятивні впливи та конформізм. Риторика маніпуляцій, зокрема, в "трикутнику" Переслідувач – Рятівник – Жертва, навіть при зовнішній толерантності по суті є психологічним насильством. Конформізм, який також може "приміряти одяг" толерантності, в дійсності виявляє безпринципність та слабкість духу угодника, який ігнорує зло заради самозбереження, породжує ін-толерантність.

Надмірна толерантність у соціальних макровимірах перетворюється у свою протилежність, коли відбувається потурання девіантній поведінці певних верств населення. Адже захищені окремими законами про толерантність відносно себе з боку держави, деякі представники меншин періодично виявляють асоціальні наміри, не вписуються у правовий порядок держав. Подібні випадки потребують адекватних реакцій та відповідних законодавчих дій. Вочевидь політика толерантного мультикультуралізму переживає кризу в наш час і потребує всебічної

кореляції заради істинної толерантності в суспільстві.

Ми відзначили вкрай агресивний контент медіа-простору й окремо – агональність комунікантів у Мережі. Штучні ЗМІ та Інтернет-технології розпалюють риторику ворожнечі, розгортають далекі від толерантності батли ботів, тролів, заангажованих спікерів. Віртуальна комунікація, як і живе спілкування, потребує емоційного інтелекту співрозмовників, поваги до опонентів та поміркованого мислення. Враховуючи, що сучасне покоління більшу частину доби занурено саме у віртуальний вимір спілкування, постає нагальна задача інноваційної освіти у сфері еристики. Саме еристика як навчальна дисципліна здатна прищепити навички конструктивної суперечки заради пошуку істини, а не заради меркантильних цілей чи самоствердження за рахунок інших, виховати аналітичне мислення і повагу до вічних цінностей як найвищого виміру толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Философия, наука, цивилизация. М.: Канон-Плюс, 1999. С. 284–299.
2. Habermas J. The structural transformation of the public sphere // An inquiry into a category of bourgeois society. Cambridge: The MIT Press, 1989. 326 p.
3. Lacombe D. The Limits of Tolerance. Enlightenment Values and Religious Fanaticism. Retrieved from: <https://www.amazon.com/Limits-Tolerance-Enlightenment-Religious-Fanaticism-ebook/dp/B07L9GLT32> (last accessed: 05.08.2020).
4. Teaching Tolerance. Retrieved from: <https://www.tolerance.org/about> (last accessed: 04.08.2020).
5. Oberdiek H. Tolerance: Between Forbearance and Acceptance. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=S1j8KXp20qwC&pg=PA9&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (last accessed: 04.08.2020).
6. Йоуменс Т. Практикум по психосинтезу : двенадцать классических упражнений. Психологическая рабочая тетрадь. Сан Хосе, 1989. 212 с.
7. Кучеренко В. Учение о человеке Г. И. Гурджиева в контексте духовных исканий современности. Автореф. дис. канд. филос. наук. Ростов-на-Дону: Рост. гос. ун-т, 2005. 16 с.
8. Сущность НЛП. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://studopedia.su/8_18362_sushchnost-nlp.html (дата обращения: 04.08.2020).
9. Frankl V. Der leidende Mensch. Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie. München: Piper, 1990.
10. Фрейд З. Вытеснение. Психология бессознательного. М.: Фирма СТД, 2006. С. 79–110.
11. Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция: Философский альманах. М.: Политиздат, 1992. С. 355–366.
12. Флоренский П. У водоразделов мысли // Собр. Соч. в 2-х т. М.: Наука, 1990. С. 98–224.
13. Бахтин М. Автор и герой в эссеистической деятельности. М.: Искусство, 1979. 332 с.
14. Стивен Б. Карпман. Жизнь, свободная от игр. М.: Метанойя, 2016. 350 с.
15. Уолцер М. О терпимости. М.: Идея-Пресс, 2000. 159 с.
16. Феномен ресентименту в медіа просторі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://politcom.org.ua/fenomen-resentimentu-v-mediaprostori?fbclid=IwAR35YHS32pk79uvXVTEzQNRaB_1lre-

NpXDG3fYEGXbr0qs9icGwyfpsNwM
(дата звернення: 04.08.2020).

**REFERENCES (TRANSLATED &
TRANSLITERATED)**

1. Lektorskiy, V. (1999). O tolerantnosti, plyuralizme i krititsizme [On tolerance, pluralism and criticism]. *Filosofiya, nauka, tsivilizatsiya*. Moskow: Kanon-Plyus, 284–299 (in Russian).
2. Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: The MIT Press (in English).
3. Lacombe D. *The Limits of Tolerance. Enlightenment Values and Religious Fanaticism*. Retrieved from: <https://www.amazon.com/Limits-Tolerance-Enlightenment-Religious-Fanaticism-ebook/dp/B07L9GLT32> (last accessed: 04.08.2020) (in English).
4. *Teaching Tolerance*. Retrieved from: <https://www.tolerance.org/about> (last accessed: 04.08.2020) (in English).
5. Oberdiek H. *Tolerance: Between Forbearance and Acceptance*. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=S1j8KXp20qwC&pg=PA9&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (last accessed: 04.07.2020) (in English).
6. Youmens, T. (1989). *Praktikum po psikhosintezu. Dvenadtsat' klassicheskikh uprazhneniy* [Workshop on psychosynthesis. Twelve classic exercises]. Retrieved from: <http://www.psylib.org.ua/books/psyn tez/psy03/index.htm> (last accessed: 04.08.2020) (in Russian).
7. Kucherenko, V. (2005). Ucheniye o cheloveke G. I. Gurdzhiyeva v kontekste dukhovnykh iskaniiy sovremennosti [The doctrine of man GI Gurdjieff in the context of the spiritual pursuits of modernity]. *Extended abstract of*

candidate's thesis. Rostov-na-Donu (in Russian).

8. Sushchnost' NLP [The essence of NLP]. Retrieved from: https://studopedia.su/8_18362_sushchnost-nlp.html (Last accessend: 06.08.2020) (in Russian).
9. Frankl, V. (1990). *Der leidende Mensch. Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie*. München: Piper (in Deutsch).
10. Freyd, Z. (2006). *Vytesneniye. Psikhologiya bessoznatel'nogo* [Displacement. Psychology of the unconscious]. Moskow: Firma STD, 79–110 (in Russian).
11. Buber, M. (1992). YA i Ty [I and You]. *Kvintessentsiya: Filosofskiy al'manakh*. Moskow: Politizdat, 355–366 (in Russian).
12. Florenskiy, P. (1990). *U vodorazdelov mysli* [At the watersheds of thought]. *Sobr. Soch. v 2-kh t.* Moskow: Nauka, 98–224 (in Russian).
13. Bakhtin, M. (1979). *Avtor i geroy v esseisticheskoy deyatelnosti* [Author and hero in essay writing]. Moskow: Iskusstvo (in Russian).
14. Stiven, B. (2016). *Karpman. Zhizn', svobodnaya ot igr* [Life free from games]. Moskow: Metanoyya (in Russian).
15. Uoltser, M. (2000). O terpimosti [On tolerance]. Moskow: Ideya-Press, 159 s. (in Russian).
16. *Fenomen resentmentu v media prostori* [The phenomenon of resentment in the media space]. Retrieved from: https://politcom.org.ua/fenomen-resentimentu-v-mediaprostori?fbclid=IwAR35YHS32pk79uvXVTEzQNRaB_1lre-NpXDG3fYEGXbr0qs9icGwyfpsNwM (last accessed: 04.07.2020) (in Ukrainian).

Receive: August 10, 2020

Accepted: September 17, 2020